

જીવરામ જોશીની બાળવાર્તાઓનું ભાષાકર્મ

પટેલ અનિતા ગિરીશભાઈ
પીએચ.ડી. શોધકર્તા, ગુજરાતી
ચિલ્ડ્રન્સ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર

જીવરામ જોશી ગુજરાતી બાળવાર્તાના યશસ્વી સર્જક છે. તેમણે નિજી જીવનના અનેક અનુભવોને તેમની બાળવાર્તાઓમાં લેખે લગાડ્યા છે. તેઓ પાત્ર અને પ્રસંગોને એ રીતે મૂકી આપે છે કે તેમની બાળવાર્તાઓ બાળકોને સરળ રીતે સમજાઈ જાય છે, વળી આનંદની સાથોસાથ જ્ઞાન- બોધ અને જીવન સંસ્કારની ભૂરકી પણ છાંટી જાય છે. તેમની પાસેથી સંખ્યા અને ગુણવત્તા- બંનેની દ્રષ્ટિએ નમૂનેદાર બાળ વાર્તાઓ સાંપડે છે. તેમની બાળવાર્તાઓ તેના વિષયવૈવિધ્ય, પાત્ર સૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય, કથન-વર્ણન અને સંવાદોની ભાષા, નિરૂપણ રીતી, વ્યવહાર જ્ઞાન - દરેક પાસાની દ્રષ્ટિએ બાળ માનસને સ્પર્શી જાય તેવી છે. તેમની પાસેથી સાંપડતા મિયા કુસકી, અડુકિયો દુડુકિયો, છેલ છબો, છકો મકો, માનસેન સાહસી, પાવક રોણ, વીર હનુમાન, વાહ રંગલા શ્રેણી, રંગલાની ગમ્મત, ગુલુ સરદાર, રાણી ચતુરા અને રાજા, ભોજની ચતુર સભા- જેવા બાળવાર્તા સંગ્રહોમાં ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, કાલ્પનિક, સામાજિક વિષય વસ્તુનું વિપુલ વિષય-વૈવિધ્ય સાંપડે છે.

અંતે તો કોઈ પણ સાહિત્ય કૃતિનું સ્વરૂપ સર્જકની આંતર સામગ્રીની શબ્દરૂપી રજૂઆતમાં સિદ્ધ થતું હોય છે. વાર્તા એ કથા સ્વરૂપ છે. તેમાં કથનભાષા કે કહેણીનું મૂલ્ય- મહત્વ છે જ ઉપરાંત અંતે તો વાર્તા સર્જકે તેના ભાવક સમક્ષ પોતે જેની વાત માંડી રહ્યો હોય તે પ્રત્યક્ષ કરાવવાનું છે, તેથી વાર્તા સર્જક કથન ભાષા ઉપરાંત પાત્ર અને પ્રસંગના વર્ણનો પણ કરે છે. અને સંવાદો દ્વારા પાત્રના મનોજગત ને પણ વ્યક્ત કરે છે. તેથી કથન, વર્ણન અને સંવાદ એ એ બાળવાર્તાની ભાષા બની રહે છે. ટૂંકમાં, બાળવાર્તા સર્જકે કથન, વર્ણન અને સંવાદોની ભાષા દ્વારા બાળકો માટેની રસ સૃષ્ટિ ઊભી કરવી પડે છે. આમ, બાળવાર્તામાં સર્જક ભાષાનું મૂલ્ય સૌથી મહત્વનું હોઈ અહીં મેં બાળ કથા સર્જક જીવરામ જોશીની કેટલીક વાર્તાઓને કેન્દ્રમાં રાખી, બાળવાર્તાકાર જીવરામ જોશીના ભાષા કર્મને અવલોકવાનો ઉપક્રમ સેવ્યો છે.

કથા કે ટૂંકી વાર્તામાં પ્રથમ કથક, સાક્ષી કથક કે સર્વજ્ઞ કથક દ્વારા કથા- વાર્તાનું વહન થાય છે. કથાનિરૂપણની આ ત્રણેય યુક્તિઓ કથા કે ટૂંકી વાર્તાઓમાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. બાળવાર્તામાં મોટે ભાગે સર્વજ્ઞ કથક દ્વારા વાર્તાની રજૂઆત થાય છે. અને આ સર્વજ્ઞ કથક આરંભ, મધ્ય અને અંતમાં રસ પૂર્વક કથાને જોડતો રહે છે. અહીં જીવરામ જોશીની વાર્તાઓના આરંભ, મધ્ય અને અંતના દ્રષ્ટાંતો દ્વારા કથન ભાષાના દ્રષ્ટાંતો જોઈએ. બાળકથા સર્જક જીવરામ જોશી સરળ, સહજ અને સ્વાભાવિક ભાષા દ્વારા વાર્તાનો આરંભ કરતા જોવા મળે છે. આ રીતે કહેવાયેલી વાર્તા બાળકની જિજ્ઞાસા વધારે છે અને બાળક આગળ શું બનશે નું કુતુહલ સેવે તેવી ભાષાનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. જેમ કે,

"સવાર થયું. સુરજદાદા ઉગવાના હતા. મિયા કુસકી આનંદમાં આવી ગયા." (મિયા કુસકી-ભુવાનું ભૂત પૃષ્ઠ- પાંચ)"
"રાજપુરના ઠાકોરને એક ભાઈબંધ હતો. તેને શિકાર કરવાનો ઘણો શોખ હતો. "(મિયા કુસકી - વકીલ થયા પૃષ્ઠ 5)
ક્યારેક આરંભે થતા આવા સરળ અને ટૂંકા વાક્યોની કથનભાષા તેમની મોટાભાગની બાળવાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. જેને લીધે બાળક વાર્તામાં તલ્લીન બની જાય છે અને તેનામાં આગળને આગળ સાંભળવાની જિજ્ઞાસા દ્રવતી રહે છે.'
વાહ રંગલા શ્રેણી'માં રમુજી એવા રંગલાનો પાત્ર પ્રવેશ સર્જકે સહજ ભાષામાં કરાવ્યો છે. જેમકે," એક નટ હતો. ભવાઈ અને નાટકના ખેલો કરનાર એક નાટક મંડળીમાં તે કામ કરતો. રંગલો એટલે ડાગલો અથવા વિદૂષક. તેનું કામ ખેલ જોનારાને હસાવવાનું".(રંગલાની રંગત, પૃષ્ઠ-૮-૯)

'ગુલુ સરદાર'માં ખૂંખાર ડાકુ અને જંગલમાં મારઘાડ કરનારા અને વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર ગુલુ સરદારનો પાત્ર પ્રવેશ સર્જકના શબ્દોમાં જુઓ: "ગુલુ સરદાર એનું નામ. નામ સાંભળતા જ કાંપી પણ ઉઠીએ એવી એની ધાક. ગુલુ સરદાર નામની હાક વાગે."(ગુલુ સરદાર, પૃષ્ઠ-૧)

તો 'ટીઢો સાંઢ'માં ટીડા જેવો સીધો સાદો છોકરો ગામમાં સાંઢના પ્રવેશથી કેવો હિંમતવાન બની જાય છે તે સર્જકે વ્યવહારુ વાતની જેમ, વાતને આ રીતે બહેલાવી છે : " એક દિવસની વાત છે. એક બહારગામથી મસ્તાનો સાંઢ આવી ચડ્યો..... માણસને દેખે મારવા દોડે.. બાપ રે !

બાળકથા બાળકોના મનોરંજન અને સંસ્કાર માટે રચાય છે. તેથી બાળક સહજ રીતે કથા પ્રવેશ કરી શકે તેવી કથન ભાષા આવશ્યક હોય છે. જીવરામ જોશીની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં આ પ્રમાણે સરળ અને સહજ, બાળકોમાં જિજ્ઞાસા અને કુતુહલ પ્રેરે તેવી કથન ભાષા યોજાયેલી જોવા મળે છે. ઉપરાંત આ સર્જકે કેટલીક બાળ કથાઓની શરૂઆત પદ્યથી કરી છે. બાળ વયને અનુરૂપ યોજાયેલી પદ્ય ભાષા પણ બાળકોને રોચક બની રહે છે. બાળક પણ પદ્ય સાથે તાલ મિલાવતું વાર્તા પ્રવેશ કરે છે. જીવરામ જોશીની એકાધિક વાર્તાઓમાં વાર્તારંભ પદ્ય ભાષાથી થયેલો જોવા મળે છે. જે એકાદ બે દ્રષ્ટાંતરૂપે નીચે મુજબ જોઈ શકીએ 'અડુકિયો દુડુકિયો ચાંદનગરમાં' રચનામાં અડુકિયા અને દુડુકિયાએ ક્યાં જવાનું છે તે અને બાળવાર્તાનું વસ્તુસુચન બાળગીત દ્વારા કર્યું છે. આ પ્રકારનો આરંભ બાળકોને આનંદ તથા જિજ્ઞાસા સાથે બાળવાર્તામાં પ્રવેશ કરાવે છે. "આ દીવો કોનો? બીજા બોલી ઉઠ્યા :આ દીવો મામાનો અડુકિયો કહે:

મામાનું ઘર કેટલે?

બધા ગાય છે :

દીવો બળે એટલે

દીવો તો ભરપૂર છે

મામાનું ઘર દૂર છે " (અડુકિયો દુડુકિયો, પૃષ્ઠ-૧૦)

'જાદુઈ બતક'માં પદ્યથી આરંભ થાય છે ત્યાર પછી યોજતા સંવાદોનું સચુજ્ય વાર્તાનું વાતાવરણ રચી આપે છે જેમ કે," મૂર્ખાઓને છેતરનારા, ઢોંગી અને ધુતારાજી જેંતર મંતર છેતરપિંડી, ખરેખરી કરનારાજી "(જાદુઈ બતક પૃષ્ઠ-૫૭) જ્યારે 'છકો મકો' બાળવાર્તામાં છકાને જટા છે જ્યારે મકાને લાંબી દાઢી છે. તેમના બાળ મિત્રો તેમની પુષ્કળ મશ્કરી કરે છે. તેમના પિતાજી છકા અને મકાના વાળ ઉતરાવે છે ત્યારે મશ્કરી કરતા બાળકો ગીત ગાય છે :

"ટકા મુંડા તેલ તેલ

ઘોઘા ઘાંચીનું પીસેલ

તેલ પીધું સવા શેર
ટકા મુંડાને થઈ લહેર
છકો મકો માથે ટકો
ટકો લીસોલસ છે
પહેલા પહેલો
વહેલો વહેલો

એક ટકોરો મારે કોણ? (છકો મકો, પૃષ્ઠ-૮૫)

આમ, જીવરામ જોશી ની વાર્તાઓની કથન ભાષા સરળ, સહજ અને જિજ્ઞાસા પ્રેરક હોય છે. તેઓ વાર્તા નો આરંભ પદ્યથી પણ કરે છે. આ પદ્યનું કાર્ય સરળ હોય છે. તે જોડકણા જેવું હોઈ બાળકોને ઝટ સમજાઈ જાય તેવું હોય છે. તેમાં સરળ ભાષા અને સરળ શબ્દોનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે તેવો હોય છે. હવે જીવરામ જોશીની બાળ વાર્તાઓની વર્ણન ભાષાનો વિચાર કરીએ.

વાર્તામાં વર્ણન સિવાય વાર્તાની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. સુવિદિત છે કે, બાળ વાર્તામાંથી બાળક બોધ અને ઉપદેશની સાથોસાથ વાતાવરણ કે માહોલ પણ પામે છે. વર્ણન કે સંવાદ દ્વારા બાળક વ્યવહાર અને દુનિયાદારી સાથે દુનિયાના સ્થળો અને ઘટનાઓની પણ જાણકારી મેળવે છે. એટલે કથન, સંવાદ ઉપરાંત વર્ણન વાર્તાનું કેન્દ્ર કહી શકાય. આપને બાળવાર્તાકાર જીવરામ જોશીએ તેમની બાળવાર્તાઓમાં યોજેલા કેટલાક દ્રષ્ટાંતો જોઈએ :

"નગર દૂર હતું. કેટલાય ગામ વચમાં આવ્યા. ગામ ગયાં અને ડુંગર આવ્યા. ડુંગરમાં ઝાડી છે એને વટાવે પછી નગરનો સીધો રસ્તો આવે. વન અને ડુંગરમાં કોઈ માણસની વસ્તી ન મળે પણ એક ડાકુની ટોળકી ખીણમાં રહેતી હતી. "(રંગલાની નવી રંગત, પૃષ્ઠ-૩૭) "પાંચ સો ઘોડા દડબડાટી કરતા જાય છે. ધૂળના ગોટેગોટા ઉડે છે અને એની ડમરી ઊંચે ઉડે છે. નાના મોટા રાજા કે ઠાકોર જાણે છે કે, બીકાજી આવે છે ને તરત નમી પડે છે. બીકાજી કહે છે નમે નહીં એવો કોઈ વીર અમારે જોઈએ છે. "(રાવ બીકાજી, પૃષ્ઠ-૪૮)

ક્યારેક જીવરામ જોશી વર્ણનો દ્વારા વિચારો અને માહિતી પણ રજૂ કરે છે. અને આવા વર્ણનો સાવ સાદી રીતે ચાલે છે અને સહજરૂપે અનુસંધાન પણ પામે છે. તેમણે વર્ણનો દ્વારા વાર્તાઓમાં સ્થળ દર્શન, કાળ દર્શન, સ્થિતિ દર્શન અને ભાવ દર્શન પણ સહજરૂપે કરાવ્યું છે જેમ કે, "વૈભારગીરી પર્વત, ઊંચી શી એની એક ટોચ, એ ટોચ પર એક મહેલ, એ મહેલમાં રહે મહારાજા પ્રસન્ન જીત" (ગંધાના લાડુ, પૃષ્ઠ-૧૬૫)

"સાગરનો કિનારો, કિનારે એક નગર, નગરનું નામ ત્રંબાવટી, ત્રંબાવાડી નગરમાં સોનામહોરો અને રૂપિયાનો ખણખણાટ બંધ જ ના થાય. ત્રંબાવટી મોટું બંદર છે. દેશ-પરદેશના વહાણો અહીં આવે છે. "(ગંધાના લાડુ, પૃષ્ઠ-૧) આમ, જીવરામ જોશીની વર્ણન શૈલીની ભાષા સરળ હોઈ તે સમજવામાં બાળકોને કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી. વર્ણનો વાંચીને બાળકો હળવા ફૂલ બની જાય છે. અને સહજ સહજ માં કશુંક પામે છે. પરિચિત શબ્દો અને ભાષાને કારણે બાળકો વસ્તુ સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા નથી. જેમકે, "એક હતા માનાજી પવાર, વડોદરામાં એમનું ઘર હતું, ઘર જૂનું પુરાણું હતું. તેમના મા-બાપ દાદા બડા શૂરવીર હતા. ગાયકવાડની સેનામાં મોટા સરદાર હતા. તેમણે બડી વીરતા બતાવેલી. તેથી ગાયકવાડ સરકારે તેમને એક હવેલી બંધાવી આપી હતી. " (મીયા ફૂસકી, પૃષ્ઠ-૨૧)

ઉપરાંત જીવરામ જોશીના વર્ણનોમાં નાટ્યાત્મકતા પણ વાર્તાઓને રોચક બનાવે છે જેમકે, "રંગલો તાનમાં આવી ગયો. ટદાર થયો જાણે કે પ્રશ્ન પૂછી નાખું. છાતી ફૂલાવી હોઠ દબાવ્યા અને પૂછવા જતો હતો ત્યાં હાથની મુઠ્ઠી વાળીને ઊંચી કરી પણ મુઠ્ઠી વાળેલો હાથ ઊંચો જ રહી ગયો. પ્રશ્ન પૂછવા માટે મુકકો ઊંચો કર્યો પણ પૂછવું શું? તે કંઈ સૂઝ્યું નહીં એટલે રંગલાજી ઢીલા થઈ ગયા. "(રંગલાની રેવડી, પૃષ્ઠ-૨૬) આમ, જીવરામ જોશીની વર્ણનભાષા સાહિત્ય તત્ત્વને અનુરૂપ અને બાળ વયને અનુરૂપ હોઈ તેમાં સરળતા, સહજ પણ અને સાદગી જોવા મળે છે. તેઓ વર્ણનને એક સાધન તરીકે નહીં પરંતુ આનંદના તત્ત્વ તરીકે યોજે છે તેથી વર્ણન- વર્ણન રહેતા નથી.

બાળવાર્તામાં પાત્રાલેખન માટે સંવાદ એક પ્રબળ માધ્યમ છે. તેમાં લાંબા અને અઘરા સંવાદો જરૂર કથા રસને બાધક બને છે. જીવરામ જોશીની વાર્તાઓના સંવાદો નાના, રોચક અને પાત્રને ઉપસાવે તેવા જોવા મળે છે. તેઓ પાત્ર પ્રમાણે સંવાદ ભાષા યોજે છે. પાત્ર બદલાતા ભાષા પણ બદલાય છે. તેઓ શક્ય તેટલી ભાવને અનુરૂપ અને બાળકની વય કક્ષાને અનુરૂપ ભાષા તરેહનો ઉપયોગ કરે છે. તેની પ્રતીતિ કરાવતા કેટલાક સંવાદો જોઈએ :

"રાજા કહે: બોલ બાઈ, ફરિયાદ શું છે?"

બાઈ રડે છે અને કહે :મહારાજ, મારા જવાન દીકરાની હત્યા થઈ છે.

બાદશાહ કહે : હત્યાના કરનાર ક્યાં છે?"

બાઈ કહે :આપના મહેલમાં.

બાદશાહ કહે : કોણ?"

બાઈ કહે : આપના જમાઈ "(વાહ બાદશાહ, પૃષ્ઠ-૩૮)

તો મદદ બાળવાર્તામાં-

"પાંદડું બોલ્યું: ઢેફાભાઈ, જરા મને દબાવી દો ને.

ઢેફુ કહે : હું તને શા માટે દબાવું?"

પાંદડું કહે : હું પવનમાં ઉડી જઈશ. એકબીજાને મદદ કરવી એ મોટો ધર્મ છે. કોઈને આપણે મદદ કરીએ તો કોઈ આપને મદદ કરે છે. " (મદદ, પૃષ્ઠ-૭)

તેમની બાળવાર્તાઓમાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ પણ સંવાદો બોલે છે. તેથી નાના બાળકોને સંવાદો સાંભળવાનો આનંદ આવે છે અને રોમાંચ થાય છે - "કાગડો બોલ્યો: આપણા લાભની વાત હોય ત્યારે આપણે બીજાનું દુઃખ જોતા નથી. જ્યારે આપણને નુકસાન થાય છે ત્યારે જ આપણે સમજીએ છીએ." (ઉત્તમ મોત, પૃષ્ઠ-૧૩) આવા સંવાદો અદ્ભૂત રસને પોષે છે, તો બાળકોની સમજ શક્તિને પણ અનુકૂળ બને છે. બાળકોનું માનસ પ્રાણીઓના સંવાદોને વધુ સારી અને સાચી રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે. તેથી જ બાળકોને કાર્ટૂનના સંવાદો વધુ સાંભળવા ગમે છે. આમ, જીવરામ જોશીની સંવાદ ભાષા ભાવાત્મક, બોધક, પાત્રાનુસારી બની છે.

સમગ્ર રૂપે જોતાં કહી શકાય કે જીવરામ જોશી તેમની બાળવાર્તાઓમાં સહજ, સ્વાભાવિક અને જિજ્ઞાસા પ્રેરક ભાષાકર્મ દાખવી શક્યા છે. કથન, વર્ણન અને સંવાદ - આ ત્રણેય બાબતોમાં તેમની બાળવાર્તાઓનું ભાષાકર્મ બાળ વય અને રુચિને અનુરૂપ, સહજ - સરળ અને રોચક બની રહે છે. તેથી જ કિરીટ શુક્લ કહે છે તેમ, "તેમની સર્જન પ્રક્રિયામાં વિહરવું એટલે દરિયામાં હોડી લઈને નીકળવા બરોબર છે". જમીનની નીચે એક બાજુ લોક છે જેને આપણે પાતાળ લોક કહીએ છીએ. જીવરામ જોશીએ આવું બાળ પાતાળલોક સર્જ્યું છે. બાળકના વિકાસ માટે જરૂરી એવા તમામ પાસાંને

આવરી લે તેવી તમામ બાબતો, પાસાંને વાર્તારૂપે સાંકળીને એમણે બાળકોને પારસમણિ બનાવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. બાળ હીરા ઉપર પહેલ પાડવાનું કાર્ય કર્યું છે."

સંદર્ભ સૂચિ

૧. શુક્લ, કિરીટ (સં.) 'જીવરામ જોશીની કેટલીક બાળવાર્તાઓ'
૨. ત્રિવેદી, શ્રદ્ધા. 'ગુજરાતી બાળ કથાસાહિત્ય'
૩. પટેલ, આરતીબેન જી. 'બાળસાહિત્યના સર્જકો જીવરામ જોશી અને યશવંત મહેતા'